

A NYELV VIZSGÁLATA TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSBEN

Előszó

Az utóbbi években kialakult a nyelvészeti kutatásnak egy olyan iránya, mely a nyelv használatára összpontosít a beszélőközösségben, s célja olyan nyelvelmélet kidolgozása, mely magyarázni képes czekek az adatokat. Ezt a kutatási irányt gyakran „szociolingvisztikának” nevezik, bár ez egy faramucin redundáns kifejezés félrevezető használatát is takarhatja. A nyelv ugyanis a társas viselkedés egy formája; ennek kifejtése minden bevezető tankönyvben megtalálható. Az elszigetelten nevelt gyermekek nem használják a nyelvet; az a társas helyzetben levő emberek szükségleteinek, gondolatainak és érzelmeinek kifejezésére szolgál. A gyermekek egocentrikus monológjai a nyelv szociális használatából levezethető másodlagos fejlemények (Vigotszkij, 1967), s kevés olyan ember van, aki ideje jó részét magának beszéléssel tölti.

Nagyon kérdéses, hogy az olyan mondatok, melyek senkinek nem közölnek semmit, részét alkotják-e a nyelvnek. Ha ez így van, hogyan különíthető el a szociolingvisztika az általános nyelvészettől, a lingvisztikától?

A szociolingvisztikába beleértett egyik kutatási területet talán jobb lenne „nyelvészociológiának” nevezni. Ez a terület átfogó társadalmi tényezőket vizsgál, s azok kölcsönhatását a nyelvekkel és nyelvjárásokkal. A kisebbségi nyelvek csökkenő használatával és asszimilációjával, a tartós kétnyelvűség kialakulásával, a nyelvek sztenderdizálásával, s az újonnan formálódó nemzetek nyelvi tervezésével kapcsolatban számos nyitott kérdés és gyakorlati probléma merül fel. Ezeknek a kutatásoknak a nyelvi kiindulása elsősorban az a tény, hogy az adott személy vagy csoport Y szociális helyzetben vagy területen az X nyelvet használja. Számos újabb tanulmány tekinti át az e téren folyó kutatásokat (pl. Fishman, 1969), úgyhogy cikkemben ezzel a kérdéssel nem foglalkozom.

Van egy további kutatási terület is, melyet gyakran beleértene a „szociolingvisztikába”, s melyet inkább a tényleges nyelvhasználat részletei érdekelnek — ez az a terület, melyet Hymes (1975) a „beszélés néprajzának” nevez. Sok munka adódik még a nyelvhasználat leírásában az egyes kultúrákon belül; le kell írni a beszédesemények formáját; a beszélők megfelelő kiválasztásának szabályait; a beszélő, a címzett, a hallgatóság, a csatorna, a téma s az elrendezés közti kapcsolatokat; végül azt, hogy hogyan használják ki a beszélők nyelvük lehetőségeit különböző célok elérésére. Ez a funkcionális kutatás a nyelvi szerkezetek elemzésének komplementere. Módszertani elemzésünkben fel fogjuk használni a leíró kutatások egy részét, a beszélés néprajzát egészében azonban nem fogjuk át. A terület újabb kutatásait s célrendszerét jól áttekinti Hymes (1966), s számos kitűnő és elmélyült tanulmányt tartalmaznak, illetve ismertetnek Bright (1966), Gumperz és Hymes (1964), Lieberson (1966), Fishman (1968), Ervin Tripp (1968) és Grimshaw (1968) olvasókönyvei és összefoglaló munkái.

Tanulmányunk a nyelv szerkezetének és fejlődésének a beszélőközösség szociális összefüggésében történő vizsgálatával foglalkozik. Olyan nyelvi kérdéseket fogunk elemezni, melyeket rendszeren az általános nyelvészethez tartozónak könyvelnek el. (A 4. részben röviden kitérünk a szövegelemzésre is, amit nem soroltak az általános nyelvészet részei közé, s nem is vizsgáltak komolyabban.) Elméleti kérdéseink is az általános nyelvészet körébe tartoznak. A nyelvi szabályok formáját, rendszerré történő szerveződésüket, a különböző rendszerek együttes fennállását, s a szabályok és rendszerek időbeli változását vizsgáljuk. Ha nem lenne szükség arra, hogy szembeállítsuk az ilyen munkákat a nyelv társadalmi környezetből kiszakított vizsgálatával, inkább azt mondanám, hogy egyszerűen *nyelvészetről* van szó. Épp ezért felvethető az a kérdés, hogy miért van szükség egyáltalán a nyelvészet új, szélesebb szociális alapú megközelítésére. Hisz elég természetesnek tűnik, hogy az általános nyelvészet minden formájában a kiinduló adatokat az egymással a hétköznapi életben kommunikáló anyanyelvi beszélők által használt nyelv kellene adja. Mielőtt továbbmennénk, érdemes megnézni, hogy miért is nem volt ez így.

A „langue” (nyelv) saussuriánus megközelítése

A nyelv strukturális elemzésében a legtöbb nyelvész abból a szemléletből indul ki, melyet először Ferdinand de Saussure fejtett ki a század elején. Az elméleti kérdések elemzését a nyelvészek gyakran Saussure *langue* (nyelv) fogalmára hivatkozva kezdik, melyet meg kell különböztetni egyrészt a *parole*-tól (a beszédtől), másrészt a *langage*-tól (nyelvezettől), a nyelv egészétől. Saussure szerint a *langue* „a nyelv szociális része . . . csak a közösség tagjai közti sajátos szerződés révén létezik” (Saussure, 1967). Emiatt Saussure genfi iskoláját gyakran emlegetik úgy, mint a nyelvészet szociális iskoláját. Saussure a nyelvészetet úgy fogta fel, mint egy olyan tudomány részét, „amely a jelek életét tanulmányozza a társadalmi életen belül” (uott., 33. l.). Furcsa módon azok a nyelvészek, akik a saussure-i hagyományon belül dolgoznak (s ide tartozik a nagy többség), mégsem foglalkoznak egyáltalán a társadalmi élettel: egy-két adatközlővel dolgoznak irodájukban vagy saját nyelvismeretüket elemezgetik. Sőt azt is hangsúlyozzák, hogy a nyelvi tények magyarázatára más nyelvi tényekből kell kiindulni, s nem a társas viselkedésre vonatkozó holmi „külső” adatokból.¹

Ez a fejlődés egy furcsa paradoxon következménye: Ha mindenki birtokában van a nyelvi struktúra ismeretének, akkor az adatokat bármely személy megadhatja — akár saját maga is.² A *parole*-lal, a beszéddel kapcsolatos adatokhoz azonban csak az egyének nyelvhasználói viselkedésének megfigyelése révén juthatunk el. Így áll elő a SAUSSURE-I PARADOXON: a nyelv társadalmi aspektusa bármely személy egyedi megfigyelésével vizsgálható, egyéni vonatkozása azonban csak a nyelv

¹ Saussure kortársa, Meillet 1905-ben még úgy gondolta, hogy a huszadik században ki fog alakulni a nyelvtörténetnek egy magyarázó elve, mely a nyelvi változást a szociális változásba ágyazva vizsgálja. Saussure olyan tanítványai azonban, mint Martinet (1964) harcosan elutasítják ezt a felfogást, s azt követelik, hogy a nyelvi magyarázatot a belső, szerkezeti tényezők közti kapcsolatra korlátozzuk.

² Bloomfield például a „Chicágóban beszélt sztenderd angol nyelv” szerkezeti elemzését további azonosítás nélkül mutatja be (1933, 90—92. l.); feltételezhetően a saját maga által beszélt rendszerről van szó, bár elemzése nem megy olyan részletekig, ahol ez már probléma lehetne. Benjamin L. Whorf pedig 1943-ban írt egy cikket a „Massachusetts Állam keleti részein beszélt angol nyelv fonológiai elemzéséről”, mely megint csak saját beszédmódján alapult.

társadalmi kontextusban történő megfigyelésével. A *parole* kutatása sosem fejlődött ki, a *langue* vizsgálatának ez a megközelítése azonban az utóbbi fél évszázadban rendkívül sikeres volt.

Ennek az „absztrakt nyelvnek” — a minden anyanyelvi beszélő számára hozzáférhető ismeretként felfogott nyelvnek — a kutatása új lendületet kapott Chomskytól, aki újra fogalmazta a saussure-i dichotómiát, szembeállítva egymással a *kompetenciát*, a nyelvi szabályok absztrakt ismeretét, s a *performanciát*, a szabályok közti választást, s azok kivitelezését.³ Chomsky szerint a nyelvészet igazi célja a kompetencia tanulmányozása, s ő teljesen világossá teszi azt a gyakorlatot, mely a Saussure-i paradoxonból fakad: eszerint a nyelvészeti kutatás igazi tárgya egy elvont, homogén beszélőközösség, melyben mindenki hasonlóan beszél, s a nyelvet egycsapásra sajátítja el (Chomsky, 1965, 3. l.). Chomsky ezen túlmenve még azt is hangsúlyozza, hogy a nyelvészet számára nem a vizsgált személy által kimondott mondatok az adatok, hanem a nyelvre vonatkozó intuíciói — elsősorban arra vonatkozó ítéletei, hogy mely mondatok helyesek nyelvtanilag, s milyen kapcsolatok vannak a mondatok között (mely mondatok jelentik ugyanazt). A nyelvre vonatkozó elméletek megkonstruálása ezekre az intuíciókra hivatott magyarázatot adni.

Ez az elméleti fejlemény két többé-kevésbé explicit feltevésre alapoz:

1. Arra, hogy a nyelv szerkezete szorosan a homogenitáshoz kapcsolódik (Weinreich, Labov és Herzog, 1968). Saussure azt mondja: „Míg a nyelvezet heterogén, az így körülhatárolt nyelv homogén természetű (Saussure, 1967, 32. l.).⁴ Az általános

³ Bár Chomsky (1965, 59—60. l.) túl szűkkeblűnek tartja Saussure *langue* felfogását, végeredményben nem lát különbséget a *langue*/*parole* felosztás és saját *kompetencia*/*performancia* elkülönítése között. „A nyelvet beszélő személy által sajátjává tett generatív nyelvtan határozza meg azt, amit Saussure terminusaival *langue*-nak neveznénk . . . A belső kompetenciának a nyelvtan által nyújtott leírását nem szabad összekeverni a tényleges tevékenység (performancia) leírásával, ahogy azt Saussure is oly világosan hangsúlyozta” (1964, 52. l.).

⁴ John Lyons, a generatív nyelvtantól meglehetősen független álláspontot kifejtő, újabban megjelent bevezető tankönyvében a következőket találjuk: „Mikor azt mondjuk, hogy két személy azonos nyelvet beszél, szükségszerűen elvonatkoztatunk a beszédükben meglevő számos eltéréstől . . . A kifejtés egyszerűsége érdekeben feltételezzük, hogy az általunk leírt nyelv egységes („egységesen” azt értve, hogy „nyelvjárási és stilisztikai” szempontból differenciálatlan, ami természetesen a tények nagymérvű „idealizálása”) . . . s

felfogás szerint tehát a nyelvészeti elmélet teljességgel kiépíthető a nyelvi viselkedésnek arra a részére alapozva, mely egyöntetű és homogén; a nyelv változatossága gyakorlati és alkalmazott szempontból fontos lehet, de az ilyen adatokra a nyelvészeti elméletnek nincs szüksége, s legjobban ezeket is akkor értjük majd meg, ha a kompetencia elméletét teljesen kifejlesztettük.

2. A beszélők hozzá tudnak férni a *langue*-ra vagy kompetenciájukra vonatkozó intuícióikhoz, s be tudnak számolni azokról.

A nyelvészetet tehát úgy határozták meg, hogy a meghatározás kizárta a társas viselkedés vagy a beszéd kutatását. Ez a meghatározás megfelelt kialakítóinak, akik egyébként is hajlottak arra, hogy saját ismereteikből kiindulva, vagy egyedi adatközlőkkel, illetve másodlagos forrásokból dolgozzanak. Ez a hozzáállás azonban sikeres stratégia is volt a nyelvi struktúrák feltárásában. Nincs semmi *a priori* ok arra, hogy az adatfeltáráshoz be *kellene* hatolnunk a beszélőközösségbe. Az ezzel járó óriási időt és erőfeszítést valahogy igazolni kellene, s az absztrakt nyelvészeti elemzés sikerei az utóbbi fél évszázadban világosan kizártak egy ilyen fejlődést. Az, hogy a kutatás területét lehatároltuk, nagy szerepet játszott a generatív nyelvtan kifejlődésében — a mondatokra vonatkozó ítéleteinken alapuló absztrakt modellek kidolgozásában. Hátralépést nem engedhetünk meg magunknak: aki tovább akar lépni a nyelv kutatásában, képes kell legyen ilyen absztrakciós szinten dolgozni. Ugyanakkor azt a józan észen alapuló következtetést is nehéz elkerülni, hogy a nyelvészet végső tárgya a beszélőközösség által használt kommunikációs eszköz kell legyen; s ha nem *erről* a nyelvről beszélünk, eljárásunk kicsit triviális marad. Számos ok miatt azonban erre a nyelvre volt a legnehezebb koncentrálnia a nyelvésznek. Az alábbiakban e nehézség néhány okát fogom vázolni.

hogy minden anyanyelvi beszélő egyetért abban, hogy egy megnyilatkozás elfogadható-e vagy sem” (1968, 140—141. l.). Érdeemes megemlíteni, hogy Lyons tankönyve bevezetés az „Elméleti nyelvészet”-be, s hogy ez az idealizáció nem valamilyen gyakorlati kérdésekre adott válasz.

Problémák a beszéd vizsgálatában

Bár e terület egészében az elszigetelt nyelv vizsgálatára orientálódott, mégis előállt számos olyan helyzet, amikor azt remélték, hogy a beszéd vizsgálatától kaphatnak igazolást. Ezzel kapcsolatban négy különálló nehézséget szoktak emlegetni, melyeknek nagy hatása volt a nyelvészeti gyakorlatra.

1. *A beszéd agrammatikussága*

A Bloomfield-iskolához tartozó nyelvészek egy időben azt hirdették, hogy a naiv beszélők sosem hibáznak. Ma épp az ellentétes álláspont uralkodik: eszerint a beszéd tele van nyelvtanilag helytelen formákkal, mivel a performancia nehézségei megakadályozzák, hogy a beszélő teljesen kibontakoztassa kompetenciáját.⁵ Általános vélemény, hogy a beszélt nyelvből származó korpusz nem jó anyag, mivel sok rosszul formált mondatot tartalmaz, melyeket maguk a beszélők is elítélnék, s meg is változtatnak, ha felhívjuk rá a figyelmüket.

2. *Változatok a beszédben és a beszélőközösségben*

A nyelvben gyakori jelenség az, hogy több alternatív módon tudjuk „ugyanazt mondani”. Az olyan szavak, mint az *autó* és *gépkocsi* ugyanarra a dologra vonatkoznak, másoknak két kiejtésük van, mint *játszik* és *jáccik*. Vannak mondattani választási lehetőségek is, mint: *Ő könnyen beszél — Neki könnyű beszélnie*.⁶ Minden ilyen esetben el kell döntenünk, hogy hol a helye a változatnak a nyelvi rendszerben. A mai formális elemzés csak két világos lehetőséget kínál: 1. a változatok különböző rendszerek-

⁵ Chomsky szerint a gyermek által hallott hétköznapi beszéd „rontott” jellege erős érv a nyelvelsajátítás nativista értelmezése mellett. A gyermek kell rendelkezzen egy veleszületett nyelvelmélettel, mivel az őt körülvevő agrammatikus beszédből nem tudná elvonni a szabályokat (1965, 58. l.).

⁶ Ilyen kifejezéseknél azt szoktuk mondani, hogy ugyanaz a *jelentésük*, amit szigorúan úgy határoztunk meg, hogy „ugyanaz az igazságértékük”. A szintaktikai változatokkal kapcsolatos kutatásaink végeredménye az, hogy a transzformációknak is tulajdonítunk bizonyos jelentést vagy *jelentőséget*, mely a funkcionális megterhelés mutatója, s érdemes élesen megkülönböztetni a reprezentációs jelentéstől.

hez tartoznak, s az alternáció a „nyelvjárások keveredésének” vagy a „kód váltásnak” a példája) 2. a változatok egyazon rendszeren belül „szabad váltakozásban” vannak, s a választást a nyelvi szerkezet szintjén túli tényezők határozzák meg. A változatokat mindkét közelítés a tanulmányozott rendszeren kívülre helyezi. Természetesen sok eset van, melyek tisztán e két lehetőség egyike alá tartoznak. A tiszta kódváltás igazolásához azonban ki kell mutatnunk, hogy a személy együttjáró szabályok egyik halmazáról egy másikra tér át; a „szabad váltakozás”-hoz pedig azt kell igazolni, hogy áttérés egyáltalán nincsen. Ritka azonban, hogy ezeket empirikusan igazolni tudjuk. A legtöbb eset egyik címke alá se sorolható be; nézzünk egy példát (. . .)⁷

Mivel nem tudjuk világosan besorolni ezeket a viselkedéseket, „stilisztikai változatokról” vagyunk kénytelenek beszélni, s ekkortól nincs világos kapcsolatuk a nyelvi szerkezetről alkotott felfogásunkkal. Mi a stílus, ha nem egy külön alkód; s mikor van kettő belőle? A nyelvet rendszerint úgy fogjuk fel, mint a jelentés lineáris formába való kiterítésének eszközét. Hol és hogyan lépnek be a stilisztikai jelentések ebbe a folyamatba? Azt szoktuk mondani, hogy a jelentés kommunikálása fontos ellenőrző tényező a nyelvi változásban. Milyen ellenőrzést gyakorol — ha egyáltalán gyakorol — a „stilisztikai” üzenetek közlésének igénye?

Még nehezebb kérdéssel találkozunk, ha olyan variábilis jelenségeket vizsgálunk, mint a mássalhangzó csoportok egyszerűsödése a nem-sztenderd néger angolban. A folyamat a nyelvtan és a fonológia érintkezési területén fekszik. Az olyan szavakat, mint *bold* (kopasz) gyakran *bol'*-lá egyszerűsítik, de nem mindig. Ugyanez a helyzet a *rolled* (feltekerte) szerű formákkal. Azonnal felmerül a kérdés, hogy a MSH+MGH+MSH+D (a múltidő jele) alakok ugyanúgy kezelhetők-e, mint az egyszerű MSH+MGH+MSH formák, úgy hogy közben ne veszzen el a múltidő. A gondos vizsgálat azt mutatja, hogy a különbség sosem tűnik el — a múltidejű formákat mindenki *ritkábban* egyszerűsíti. Elméletünk azonban nem tudja formálisan rögzí-

⁷ Labov itt egy városi gettóban élő néger tízéves fiúval készített riport egy részletét ismerteti és elemzi. A példát speciális amerikai angol sajátosságai miatt itt nem közöljük. Lényege, hogy ha kódváltást tételezünk fel, egy igen rövid beszédrésznel azt az eredményt kapnánk, hogy a beszélő közel húszszor „vált nyelvet”, amit nehéz lenne motiválni. Ugyanakkor számos „szabad változatnak” elkönnyelhető forma világosan stigmatizált változat — pl. a magyarban a *-suk* *-síük* használata. *A szerk.*

teni ezt a tényt; mind a *bold*, mind a *rolled* ugyanazon „választható” szabály hatálya alá esik, s megfigyeléseinknek nincs elméleti helyük a *langue* szabályai között.

3. A ballás és rögzítés nehézségei

A tényleges használat közben készült beszéd felvétel gyakran gyenge minőségű. A fonetikusok hangszigetelt szobában, a lehető legjobb körülmények között készítik felvételeiket. A terepen azonban a szoba és az utca zaja, s egyéb zavaró tényezők csökkentik adataink fonetikai értékét. Ha az adatközlővel ideális körülmények közt próbálunk felvételt készíteni, épp azt a formális, kiváltott beszédet fogja produkálni, amit megpróbáltunk elkerülni.⁸ Az alapprobléma az, hogy a legtöbb nyelvi jelzést sok-sok redundáns jelzés támogatja, s ritka, hogy ezek közül egyetlen egy hordozná a jelentés nehéz terhét; az egész üzenet szempontjából nem alapvető, hogy a hallgatók felfogják bármelyik egyedi jelzést. A nyelvész azonban, az elem pontos rögzítésére a legtisztábban szeretné hallani azt, *mintha* ez lenne az üzenet egyetlen jelzése. Ebből az következne, hogy a mögöttes rendszer legtisztább indikátorai a laboratóriumban kapott kiváltott formák.

4. A szintaktikai formák ritkasága

Ha adataink arra alapozódnak, amit a beszélők ténylegesen mondanak, ez kielégítő lehet a legszokványosabb fonológiai és szintaktikai formákra. A hangrendszer mélyebb elemzéséhez azonban olyan ritka szavakat is ki kellene váltásunk, mint az *adz*, amely az egyetlen zöngés akadályhang kapcsolatra végződő angol morféma. A mondattan kutatásában még nyilvánvalóbb az átlagos korpusz ki nem elégítő volta. A szintaktikai szabályok keresése elkerülhetetlenül magába foglal olyan formákat, melyek nemigen várható, hogy megjelenjenek korlátozott kuta-

⁸ Ez a helyzet nem zavarja annyira a fonológiai kutatásokat, mint a nyelvtaniakat. A fonológiában módunk van megvárni, hogy a világosan ejtett, hangsúlyos forma kiemelkedjen a háttérzajból. Sok nyelvtani elem azonban egyetlen mássalhangzóra vagy pusztán a zöngésség jegyére redukálódik, melyek csak a legjobb körülmények közt hallhatók, s sok közülük oly ritka, hogy *egyszer* se szeretnénk elmulasztani.

tásokban. A *got* (kapni) segédige szerű használatával létrejövő szenvedő mondatok elemzése szempontjából fontos például, hogy lehet-e olyasmit mondani: *He got kicked out of the army by playing the trumpet* (A trombitajáték segítségével sikerült kirúgatni a magát a hadseregből), ahol olyan ritka formát keresnénk, mint az *X got Ipe | ed . . . by Ipe | ing* Z.

Ezek a nehézségek jól rámutatnak a *langue/parole* vagy *kompetencia/performancia* érvelés alapmotivációjára. Mivel a *langue*-absztrakt kutatásában meglehetősen előrehaladtunk, természetes környezetben pedig ilyen nehézségei vannak a munkának, nem meglepő, hogy a nyelvészet elfordult a beszélőközösségtől. A nyelv absztrakt kutatásának is vannak azonban nehézségei. Korlátainak egy része újabban vált szinte fájdalmasan kiugróvá. Mikor a nyelvelmélet ilyen korlátozott adathalmazra építjük talán még több nehézséggel találkozunk, mint a beszélőközösség vizsgálatáról felsorolt problémák esetén.

Problémák az intuícióval

Mikor Chomsky először tett explicit javaslatot arra, hogy a nyelvészet tárgyát korlátozzuk anyanyelvi beszélők intuitív ítéleteire (Chomsky, 1957, 14. l.), azt remélte, hogy jórészt világos ítéletekkel lesz dolgunk. Azt várta, hogy az elméletíró és/vagy az anyanyelvi beszélő számára kétes határesetek száma kicsi lesz, s nyelvtani státuszukat a tiszta esetekből levont szabályok alapján el lehet dönteni. Kiderült azonban, hogy nem ez a helyzet, nehéz olyan kétes esetet találni, amely ne lenne továbbra is probléma az elmélet számára. Nem a kétes esetek száma itt az érdekes, hanem az, hogy olyan pontokon helyezkednek el, melyeknek különleges jelentősége van a nyelvelmélet kérdéseiben. Minden nyelvészeti összejövetelel találunk példákat erre, mikor az előadók döntő példákat mint elfogadható vagy el nem fogadható mondatokat idéznek, s a hallgatóság nem ért egyet velük a jellemzésben. Ennek nem a szerzők gondatlansága vagy nyelvi képességeik gyengesége az oka; mivel komoly szándékuk az, hogy intuíciójukra alapozva építsék fel a nyelvelméletet, elkerülhetetlenül elérnek egy olyan pontra, ahol az adatok ilyen formát öltenek. A *langue* homogén voltára s intuitív hozzáférhetőségére vonatkozó két feltevés vezetett ide; emiatt azután magukat a feltevéseket is megkérdőjelezhetjük.

Mikor a nyelvésztalálkozókon a hozzászólók az adatok helyességét kérdőjelezik meg, a szerző rendszerint azzal védekezik,

hogy több „nyelvjárás” van, s az általa bemutatott rendszer csak saját „dialektusára” érvényes. Ez a „dialektus” műszó furcsa használata, s felveti azt a kérdést, hogy mi lehet illetve kell legyen a nyelvi leírás tárgya.

A nyelvi leírás tárgya: „dialektus” és „idiolektus”

A megítélés különbségeiről vitázva nemigen lehet igazolni a „dialektus” kifejezés használatát. Nem kapunk ugyanis a beszélők egy csoportja által használt rendszerezett szabályhalmazról adatokat; ehelyett egy kérdésről meglévő véleménykülönbségeket látunk. Mint látni fogjuk, a személyek nem következetesek ítéleteikben. Az alapkérdés tulajdonképpen az, hogy mit írunk le. Vagy általánosabban fogalmazva: mi legyen a nyelvi leírás tárgya? A saussure-i modell kívánalmainak s előfeltevéseinek megfelelő homogén tárgy keresése közben a nyelvészek a nyelv egyre kisebb „metszetére” koncentráltak. Ennek kapcsán vezette be Bloch (1948) az „idiolektus” fogalmát, mely egy személynek egy témáról, egyetlen, azonos másik személynek szóló, rövid ideig tartó beszédét jelöli. Bár a műszót széles körben elfogadták, kétséges, hogy az így felfogott „idiolektikuson” belül kaptunk-e olyan homogén adatokat, mint amilyenekre Bloch vágyott volna. Érdeemes megjegyezni azonban, hogy már maga az „idiolektus” fogalma mint a nyelvi leírás tárgyának megfogalmazása a saussure-i, társadalmilag érvényes egységes rendszerként felfogott *langue* fogalom vereségét jelenti.

A kutatók azt remélték, hogy ha az anyanyelvi beszélő ítéleteire koncentrálnak annak tényleges beszéde helyett, ennek a variabilitásnak egy jó része elkerülhető. Ezt a reményt a tapasztalat bizonyos értelemben igazolja: a beszélőközösség tagjainak vannak közös normatív mintáik, még ott is, ahol a tényleges beszédben nagy a megosztottság (Labov, 1966, 4. l.). Az intuitív megítélésnek ez az egyöntetősége csak azokra a jól kifejtett szociolingvisztikai változókra jellemző, melyekre nyílt szociális korrekció vonatkozik. A legtöbb nyelvi szabály azonban meglehetősen alatta van a szociális korrekció szintjének, s nem kapcsolódik hozzájuk nyílt szociális norma. Jórészt ilyenek például a névmások bevezetésének s a mondatokon belüli közös vonatkozási viszonyoknak a finom szabályai. Egy újabb, puhatólózó vizsgálatunkban a visszaható névmásokról 167 angol anya-

nyelvű beszélőtől kérdeztük meg, hogy vajon a következő mondatok nyelvtanilag helyesek-e (a példákban az alsó indexszel megjelölt névmások is ugyanarra a személyre vonatkoznak).

(1) *He stuck the knife into himself.*

(A kést önmagába szúrta).

(visszaható, azonos tagmondat)

(2) *He was shot by himself.*

(Őt önmaga lötte le.)

(szenvedő, visszaható)

(3) *He₁ stuck the knife into him₁.*

(Ő beleszúrta a kést öbelé).

(nem visszaható, azonos tagmondat)

(4) *Himself was shot by him.*

(Önmagát lelötte ő).

(visszaható, szenvedő)

A nyelvész számára az (1) mondat nyelvtanilag teljesen helyes, míg a (4) „fogcsikorgatóan” helytelen Postal kifejezését használva.⁹ Kísérleti személycink azonban egy három pontos skálán ahol a 3-as a nyelvtanilag teljesen helyes, az 1-es a teljesen helytelen, a 2-es érték pedig az átmeneti eset, az (1)-es példamondatra 2,62-es átlagot adtak, a (4)-esre pedig 1,40-et. A másik két példa közbülső helyzetet foglalt el, a (2)-es 2,00-át a (3)-as pedig 1,75-öt kapott. Lehet, hogy a személyek télreértették a feladatot, hibáztak s eltérő elképzeléseik voltak a grammatikalitásról, ezért nem kaptunk kategorikus megítéléseket; más munkák (Quirk, 1966) is utalnak azonban arra, hogy a grammatikalitásra, a nyelvtani helyességre vonatkozó ítéleteink fokozatosságot mutatnak, s egyes esetekben igen kevésbé szabályszerűek.

Nem szabad megfélemednünk arról, hogy hasonló példamondatoknál nagyon finom s nehéz megkülönböztetéseket várunk el a személyektől. Magukat a kutatási módszereket is tovább kell fejlesztenünk. Nincsenek azonban olyan adataink, melyek azt sugallanák, hogy az anyanyelvi beszélőktől következetes és egységes megítélések kaphatók ilyen döntő problémákról.

⁹ A visszaható névmásokról szólva Postal rámutat, hogy a 4. példa, ahol a szenvedő és a visszaható transzformációkat rossz sorrendben alkalmazzuk, sokkal durvábban sérti intuíciónkat, mint a 2. példa. — A magyar példák, a szenvedő szerkezetek hiánya miatt, csak hozzávetőlegesen éreztetik az angol mondatok problémáját, a fordításban a szórenddel próbáltuk visszaadni azt, amit az angolban a szenvedő szerkezet képvisel. — *A ford.*

A szintaktikai megítélés változatai nagy haszonnal tanulmányozhatók, s a bennük található implikációs (bennfoglalási) sorrendek felhasználhatók a szabályok formájának eldöntésére (Elliott, Legum és Thomson, 1969). Mára azonban világossá vált, hogy *az intuitív megítélés egységességének keresése reménytelen cél*. Ha ezt elfogadjuk, megszűnik a legerősebb motivációja annak, hogy a nyelvi elemzést ilyen megítélésekre korlátozzuk. Az intuíción sok szempontból kevésbé szabályszerű s nehezebben értelmezhető, mint amit a személyek ténylegesen mondanak. Ha a személyeknek a nyelvre vonatkozó állításait jól akarjuk felhasználni, a tudattalan, nem reflektív beszédprodukción fényében kell ezeket értelmeznünk. Ilyen kontrol nélkül csak kétesértékű adataink maradnak — melyeknek nincs világos közük ahhoz a kommunikációs folyamathoz, melyet nyelvként értelmeznünk.

Az elmélet és az adatok illesztése

A generatív nyelvtan eljárásai, a nyelvre vonatkozó intuíciókból kiindulva, elegáns és sok mindent megvilágító modellek kidolgozását tették lehetővé a nyelv szerkezetéről. Számos olyan problémát hoztunk felszínre, melyeket a kutatás azelőtt nem is érintett. Közhely ma már azt emlegetni, hogy *a generatív nyelvtan a legjobb rendelkezésünkre álló feltáró eljárás*. Az intuitív megítélések tanulmányozása a mondatok közötti viszonyokra s a mögöttük álló mélyebb szerkezetekre irányítja figyelmünket. A nyelv elméletként ez a megközelítés azonban súlyos hiányosságokban szenved, mivel nem ad módot annak eldöntésére, hogy modellünk helyes-e vagy sem. Eredetileg a generatív nyelvtan megkonstruálásának elve az volt, hogy képes legyen létrehozni a nyelv összes elfogadható mondatát s ne hozzon létre elfogadhatatlan mondatokat. Ha azonban a modellt összehasonlítjuk azzal, amit a beszélők mondanak, nem tudunk végleges döntésre jutni annak alapján, hogy mennyire illeszkedik az adatokhoz.

1.) Ha valaki olyan mondatszerkezetet használ, amit a nyelvtan nem generál, végeredményben félretehettük azzal, hogy a beszélő is hibázhat vagy egyszerűen más dialektusnak minősítjük.

2.) Ha sose használ senki egy olyan mondatszerkezetet, melyet a nyelvtan megenged, ezt a tényt is elengedhetjük a fülünk mellett, mivel tudjuk, hogy a legtöbb bonyolult mondattani for-

ma igen ritka — úgyhogy egyszerűen nem adódott még alkalmuk e mondatok használatára.

Ez a második kérdés nagyon kellemetlen problémákat okozhat akkor is, ha a kérdéses mondatnyi formák éppen az elméleti viták lényegével vannak kapcsolatban. Chomsky (1957) eredeti érvelésében a véges állapotú nyelvtanok bírálata azon alapult, hogy a természetes nyelvben vannak önbeágyazott szerkezetek. Úgy látszik, az alábbihoz (5) hasonló mondatokat mindenki elfogadja nyelvtanilag helyesnek (a kompetenciában):

(5) *The man (that) the girl (that) I used to go with married just got drafted.*

(A férfit, akihez a lány, akivel jártam hozzáment, behívták katonának.)

bár (a performanciában) kicsit nehezen követhetőnek érezzük. Újabban azonban Peter Reich (1969) megkérdőjelezte e minta nyelvtani helyességét s újra hirdeti a természetes nyelv végességét. Hiába várjuk azonban az ilyen többszörösen beágyazott formák használatának empirikus bizonyítékait.¹⁰ Az általunk felvett többezer órányi interjú s beszélgetés anyagban a nem-reflektív, természetes beszédben egyetlen példát sem találunk erre (bár igen komolyan keressük). Nem tudom, hogy értelmezsem a fenti példa nyelvtani helyességét, ha nincs semmi biztos adatunk a használatára.

Azok a problémák, melyekkel mi nyelvészek szembe találjuk magunkat, mikor közvetlenül foglalkozunk a nyelv adataival, nemcsak szakmánkra jellemzőek. Garfinkel (1967) mutatott rá, hogy minden kutatási területen elkerülhetetlen szakadék van a megjelenő nyers adatok s az elméleti vizsgálat kiindulását adó jegyzőkönyvezett adatok közt. A szociolingvisztikai irodalomban sokféle tény használható adatszerzésre a tényleges nyelvhasználatról: népszámlálási adatokat; kérdőíveket; dráma és regény részleteket; pszichológiai tesztek; a közösségi normák néprajzi leírását. Bármilyen ötletesek vagy produktívak ezek az adatok, nem sokkal visznek közelebb a tényleges nyelvhasználat alaptényeihez. Sok nyitott kérdést vetnek ugyanis fel. Mi a viszony a regényíró sztereotípiái s a kérdéses emberek nyelvi visel-

¹⁰ A véges állapotú nyelvtan képes egyszerű beágyazások létrehozására mint pl. „A lány akivel jártam most ment férjhez”. Problémája csak akkor van, ha „emlékeznie” kell arra, hogy két alanyt tárolt, melyekhez állítmányokat kell rendelnie.

kedése között? milyen kapcsolat van a szóasszociációs próbák s a természetes nyelv szemantikája között? hogy lehet megállapítani azt, hogy mikor használ tegezést egy személy, abból, hogy mit mond arról, mikor használja, vagy abból, hogy mit mond róla azt, hogy mikor beszél pl. franciául. Többszörös észlelés, megjegyzés, kiválasztás és értelmezés van az adatok s a nyelvész beszámolója közé iktatva, ami mind befolyásolhatja ezeket a tanulmányokat. Mint Garfinkel rámutat, minden kódolás és beszámolás, mely átalakítja az adatokat, kitörölhetetlenül tartalmaz a hétköznapi tudaton, a józan éssen alapuló műveleteket, melyeket nem lehet szabályozni. Ahhoz, hogy meg tudjunk birkózni a nyelvvel, amennyire csak lehet pontosan és közelről kell feltárnunk a mindennapi beszéd adatait s a lehető legprecízebben kell feltárnunk ezeknek viszonyát nyelvtani elméleteinkhez, úgy kiegészítve és módosítva az elméletet, hogy az illeszkedjen a vizsgált tárgyhoz. Ezután egy újabb lépésben felülvizsgálhatjuk alkalmazott módszereinket, ami nagy segítség tárgyunk megértésében.

A nyelvi adatok közvetlen kutatása

A szokványos nyelvészeti módszerekről adott fenti bírálat nem azt akarja sugallani, hogy hagyjunk fel ezekkel a módszerekkel. A ragozási paradigmák formális végigkérdezése, az intuitív megítélés elemzése, az irodalmi szövegek tanulmányozása, a laboratóriumi kísérletek s a nyelvhasználatra vonatkozó kérdőívek mind fontos s értékes kutatási módszerek. A két első módszert mindenkinek el kell sajátítania, aki nyelvi elemzést óhajt folytatni. Az alább ismertetendő, a nyelv közvetlen megfigyelésére alkalmas technikák feltételezik, hogy a nyelvtan körvonalaí már kialakultak, hogy a fő lehetőségek ismertek. Egy ismeretlen nyelv (sőt, akár ismeretlen szavak) fonctikai átírása például lehetőségeink határain túl van. Fülünk nagyon gyenge eszköz elszigetelt hangok abszolút minőségének megítélésére. Ha azonban ismerjük a szintaxist s azt, hogy milyen morfémákat szándékozott

mondani a személy, fülünk már kitűnő eszköz annak eldöntésére, hogy a különböző lehetőségek közül melyik valósult meg.¹¹ A szintaxisban eleinte felületesen tudunk csak elemezni egy formát; ha azonban sok más mondatformával felismertük mondatunk kapcsolatait, a mögöttes szerkezetek gazdag világa tárul fel. E mögött egy második, KUMULATÍV PARADOXON rejlik: *minél többet tudunk egy nyelvről, annál több mindent fel tudunk tárni róla.*

Chomsky-t (1966) azok a korlátozások, melyeket a kiinduló adatokra vett fel, arra a meggyőződésre vezették, hogy *az adatok nem határozzák meg az elméletet* — hogy minden adathalmazra több lehetséges elmélet lesz, s ezek között belső értékelési mércék alapján kell választanunk. Mi épp ezzel ellentétes kiindulást választunk. A nyelvnek a szociális kontextusban történő közvetlen vizsgálata rendkívül megnöveli a rendelkezésre álló adatok mennyiségét, s ezzel lehetőséget nyújt annak eldöntésére, hogy a sok lehetséges elemzés közül melyik a helyes. A kiinduló adatokkal végzett munkánkban az egyszerűség szempontját mindig tekintetbe vesszük; megfelelő közelítést választva¹² mindig eldönthető, vajon az egyszerű hipotézis-e a helyes?

A mindennapi nyelv kutatási nehézségeinek feloldása

A nyelvi adatoknak az intuícóra történő leszűkítéséről szólva fontos motivációként említettük a mindennapi nyelv kutatásának nehézségét. Szerencsénkre kiderült, hogy számos nehézség illuzórikus vagy eltűzött.

¹¹ A hangváltozások műszeres, spektrumelemzést használó nyomkövetésével kapcsolatos kutatásaink igazolják, hogy milyen pontos lehet a benyomásokon alapuló fonetika, ha két hang összehasonlításáról van szó. L. Labov, (1963) munkáját ennek első demonstrációjaként.

¹² Watson-nak a DNS szerkezetével kapcsolatos felfedezése a legkiugróbb példa az egyszerűség szerepére a tudományos kutatásban. Watson (1970) meg volt győződve arról, hogy a megoldás egyszerű s ez a meggyőződés motiválta modell-építő törekvéseit. Az egyszerűség azonban pusztán a legjobb közelítést sugallta; a modell érvényességét sok mennyiségi adat egybevágása igazolta. Hafner és Presswood (1965) egy másik példát is idéz a gyenge kölcsönhatás fizikai problémájáról, ahol az egyszerűség figyelembe vétele új elméleti megközelítést eredményezett; az elmélet elfogadását azonban, mint az általam ismert összes esetben, itt is új kvantitatív adatok megjelenése biztosította.

1.) *A mindennapi beszéd nyelvtani helytelensége* olyan mítosz, melynek nincs valós tényalapja. Különböző kutatásainkban a megnyilatkozások nagy többsége — mintegy 75 százaléka — minden szempontból jólalkotott mondat. Ha kihagyási szabályokat alkalmazunk s néhány egyetemes szerkesztési szabályt a rossz kezdések s a hebegések kezelésére, a nyelvtanilag valóban rosszul formált mondatok aránya két százalék alá csökken (Labov, 1966 b). Mikor nem tudós személyek beszélnek, s olyan témákról, melyeket jól ismernek — történetekről vagy élményeikről — a bármiféle szerkesztésre szoruló mondatok aránya tíz százalékra csökken. *Ézt az összképet számos más nyelvész is igazolta, akik hétköznapi beszélgetésekkel foglalkoznak. A beszélt nyelv nyelvtani hibáinak mítosza két forrásból származhat: tudományos konferenciák vitáinak átírataiból, ahol nagyon iskolázott személyek próbálnak első alkalommal kifejtteni bonyolult gondolatokat; másrészt abból a szokásos tendenciából, hogy könnyen elfogadjuk az olyan gondolatokat, melyek jól illeszkednek értelmezési sémáinkba, anélkül, hogy egy pillantást is vetnénk a minket körülvevő tényekre.*

2.) Az valóban igaz, hogy a megvizsgált beszélőközösségekben *változatok és heterogén szerkezetek* vannak. Inkább azt kérdőjelezhetnénk meg, hogy van-e más típusú beszélőközösség. A nyelvészekbe mélyen beivódott egy olyan népi legenda, hogy valamikor régen, mikor a nyelvészek még nem értek el a terepre volt egy homogén, egyöntetű stílusú csoport, mely „*a* nyelvet beszélte”. Minden kutató úgy érzi, hogy saját közössége valahogy letért erről a normális modelltől — a más nyelvekkel létrejött kapcsolatok, az oktatás és az irodalmi nyelv tekintélyének hatására, vagy tabuk s a szaknyelvek s zsargonok keveredése révén. Az utóbbi években ébredtünk azután rá arra, hogy ez a *normális* helyzet, hogy a heterogenitás nemcsak hogy szokványos, hanem alapvető nyelvi folyamatok természetes következménye. Szerintünk a stílusváltás és a többszintű kommunikációs rendszerek hiánya lenne funkcionálisan rossz (Weinreich, Labov és Herzog, 1968, 101. l.).

Ha szakítottunk a struktúra és a homogenitás összekapcsolásával, módunk lesz a beszélőközösségen belüli variabilitás vizsgálatához szükséges formális eszközök kialakítására. Szerencsénkre az is kiderült, hogy a variabilitás mögött álló mintázat nem áttekinthetetlen: elemzésére nincs szükség emberek százainak beszédanyagát elemezni, mint ahogy a nyelvészek hagyományosan félték tőle (Hockett, 1958, 444. l.). Éppen ellenkezőleg, azt találtuk, hogy az osztálytagozódás alapvető mintáit mindössze 25

személyes beszélőcsoportnál is ki lehet mutatni.¹³ Rendkívül szabályos stilisztikai és szociális eltérések jelennek meg akkor is, ha egy-egy cella csak öt személyt tartalmaz, s minden beszélőnél csak öt-tíz példánk van egy adott változóra. Ezekkel a szabályszerű és megismételhető eredményekkel ma már meg tudjuk mondani, mit értünk „stilisztikai” vagy „szociális” jelentésen, ami oly nehezen megfogható, ha a nyelvet a kontextustól elvonatkoztatva vizsgáljuk.

3.) *A beszéd rögzítése természetes helyzetben* technikai probléma: az elemmel működő riportermagnók kiváló terepfelvételeket tesznek lehetővé. Ha jó mikrofonunk van, a fő kérdés a száj s a mikrofon közti távolság csökkentése minden beszélőre.¹⁴ Általában azt mondhatjuk, hogy a probléma elsődlegesen az, hogy a nyelvészek nem reagáltak arra, hogy a 30-as években Németországban felfedezték a mágneses hangrögzítést. A nyelvészetben nem hagyomány a technikai vagy kísérleti kérdések megoldása, a technológiai fejlődés figyelemmel kísérése s felhasználása; ha nem így lenne, a nyelvész munkája 30 éve átalakult volna.

4.) A negyedik megoldandó probléma az anyagként szükséges *alapvető jelentőségű nyelvtani formák ritkasága*. Egyelőre nincs kéznél megoldás, de a válasz iránya kezd megjelenni. A nyelvtani formák kommunikatív funkciójának mélyebb megértése gazdagítani fogja a hétköznapi kommunikációra vonatkozó adatainkat. Az ideális eljárás az, hogy a nyelvész rendes beszélgetésbe kezd az adatközlővel, s egy adott forma természetes használatát úgy váltja ki, hogy közben maga nem használja azt. Az elvont elemzés és a terepmunka között persze állandó visszacsatolós kapcsolat kell legyen: az, hogy ellenőrizni tudjuk egy adott forma produkcióját, igazolja elemzésünket s kontextuális adatokat ad használatáról. Ily módon sikerült például ellenőrzött helyzetekben kiváltanunk angol szenvedő s befejezett jelenidejű formákat. Végző soron képesek leszünk majd kimutatni, hogy egy beszélő saját rendszerében nincs meg egy forma, mivel sosem használja egy olyan helyzetben, ahol a közösség más tagjai szabályszerűen alkalmazzák (. . .)

A nyelvhasználat közvetlen tanulmányozásával foglalkozó

¹³ Ezt alátámasztja Labov (1966 a, Labov és mtsai 1968) legfőképpen pedig Shuy, Wolfram és Riley (1967) munkája. 700 interjú igen nagy mintájából 25-öt választottak ki elemzésre s számos nyelvi változóban a szociális tagazódás rendkívül szabályos mintái jelentek meg. Kucera (1961, 97—98. l.) munkájában is a 19 személyt legalább négy osztályba lehetett sorolni.

¹⁴ L. lejjebb e kíváncsi kellemetlen következményeit.

empirikus kutatások értékét akkor tudjuk igazán felfogni, ha azokra a nyelv szerkezetét érintő speciális elméleti kérdésekre alkalmazzuk őket, melyek minden nyelvészt érintenek. A nyelv szociális környezetben folyó tanulmányozása a nyelvi problémák ugyanolyan széles skálájával foglalkozik, mint a nyelvelmélet egyéb megközelítései. Öt átfogó kérdést emelhetünk ki:

1. Milyen a nyelvi szabályok formája? s milyen megkötések tehetők ezzel kapcsolatban?
2. Milyen mögöttes alapformákkal dolgoznak a szabályok s hogyan lehet ezeket adott esetben pontosan feltárni?
3. Hogyan kombinálódnak a szabályok rendszerekbe? s hogyan rendeződnek a rendszereken belül?
4. Milyen kapcsolat van a rendszerek közt kétnyelvű s többszisztémás helyzetekben?
5. Hogyan változnak a szabályok és szabályrendszerek? mi a nyelvelsajátítás alapvető mechanizmusa s hogyan változnak a szabályok a nyelvi változás tágabb összefüggésében? (. . .)

Módszertan

A beszélőközösségben folytatott kutatásról szóló egyetemi órákon mindig nagy az érdeklődés az iránt, hogyan kezdjük: „És mit mond az embereknek?” A kérdés egyáltalán nem triviális. Az egyetemisták számára óriási problémát jelent az adatközlők megtalálása, a kapcsolatfelvétel velük, s az, hogy rávegyék őket, hogy szabadon beszéljenek interjúfelvétel közben. Nagy hiba lenne átsiklani e kérdések felett, mivel a kidolgozott eljárások, a gyakorlat a nyelvi s társas viselkedés sok fontos alapelvét foglalja magába. E módszertani előfeltevések alapos vizsgálata sok mindent elárul a szövegek természetéről s a nyelvi funkciókról.

Az alapvető szociolingvisztikai kérdés az: „Miért mondanak valamit az emberek?”, speciálisabban: „Milyen feltételek közt mondják el nekünk?”. Vannak további problémák is a mintavétellel s a felvétellel kapcsolatban, ezek azonban az alapkérdésnek csak a keretét képezik. Kiinduló hozzáállásunk a beszélőközösséggel kapcsolatban mindig az kell legyen, hogy nagy mennyiségű, jó minőségű felvételt készítsünk a természetes beszédéről.

A különböző kutatások alapján öt módszertani axióma különíthető el. Ezek az axiómák egy módszertani paradoxonra vezetnek, s a terepmunka alapkérdése e paradoxon feloldása.

1. *A stílusváltás.* Amennyire ez megítélhető, nincs olyan beszélő, aki csak egyetlen stílusban beszél. Egyes adatközlők sokkal gazdagabb sávban mutatnak stílusváltást, de valamely nyelvi változóknál mindenki mutat váltást, ahogy a szociális kontextus s a téma változik. E váltások egy részét azonnal észre lehet venni a beszélő kisebb ön-javításaiban, melyek szinte mindig azonos irányba hatnak.

2. *Figyelem.* Az elemzés révén számos stílus és stilisztikai dimenzió különíthető el. Kiderül azonban, hogy *mindezek a stílusok egyetlen dimenzió mentén elrendezhetők, ez a dimenzió a beszédre irányuló figyelem mennyisége.* A figyelem legfontosabb megnyilvánulási formája a saját beszéd hallással követése, bár más követési formák is vannak.¹⁵ Ezt az axiómát (vagy inkább feltevést) erősen alátámasztja az a tény, hogy a beszélők számos fontos nyelvi változóban azonos szintet mutatnak pongyola, laza beszéd közben, mikor a legkevésbé vannak érintve s izgatott beszédnél, mikor érzelmileg nagyon is érintve vannak. A két stílus közös jellemzője, hogy minimális figyelmet szentelünk saját beszédünk követésére.

3. *A „népnyelv”.* Nem minden stílusnak illetve nem minden pontnak van egyforma jelentősége a stilisztikai kontinuumon a nyelvész számára. Egyes stílusokban szabálytalan hangtani és nyelvtani mintákat találunk, nagymérvű „túlkorrektívással”. Más stílusokban, ahol a beszéd szisztematikusabb, a nyelvi változás menetét meghatározó alapvető viszonyok világosabban láthatóak. Ezt nevezzük „népnyelvnek” — annak a stílusnak, ahol a legkevésbé figyelmet fordítjuk a beszéd ellenőrzésére. A népnyelv megfigyelése biztosítja a legrendszerettebb adatokat a nyelvi szerkezetek megfigyeléséhez.

4. *Formalitás.* *A beszélő rendszeres megfigyelése mindig ad egy olyan formális kontextust, melyben a minimálisnál nagyobb figyelmet szentel a beszédnek.* Egy interjú főrészében, ahol információkat kérünk és kapunk, nem várható a népnyelv használata. Bármilyen pongyolának és lazának tűnik is a beszélő számunkra, mindig feltételezhetjük, hogy van egy még pongyolább beszédstílusa, melyben a barátaival viccel s a feleségével veszekszik.

5. *Jó minőségű adatok.* Bár más módszerek (csoportülések, észrevétlen megfigyelés) is felhasználhatók beszédminták nyerésére, a kellően jó minőségű adatszerzés egyetlen módja az egyéni, mag-

¹⁵ A hallással követést kizáró erős fehér zajjal végzett kísérletek nagyjából ugyanazt a stílusváltást mutatják, mintha más eszközökkel próbálnánk a beszédre elterelni a figyelmet.

netofonos interjú: vagyis a legkézenfekvőbb rendszeres megfigyelési mód.¹⁶

6. Mindezek alapján áll elő a MEGFIGYELŐ PARADOXONA: a beszélők közt végzett nyelvészeti kutatás célja annak feltárása, hogyan beszélnek az emberek, mikor nem figyelik őket; ezt azonban csak rendszeres megfigyeléssel tudjuk feltárni. A probléma persze nem megoldhatatlan: vagy a formális interjút kell más adatokkal kiegészítenünk, vagy pedig az interjúhelyzet szerkezetét kell valahogy megváltoztatni. Nem mindegyik kutatásnak sikerült meghaladnia ezt a paradoxont. Sok kutató a stilisztikai skálának csak kis terjedelmét használta ki, a formális végére koncentrált. A „népnyelv” rendszeres vizsgálatát elsősorban Gumperz munkája, saját New York-i, a nagyvárosi gettókban végzett kutatásaink s a Fishmann—Cooper—Ma féle, Jersey városban végzett vizsgálat valósította meg.

A paradoxon meghaladásának egyik módja az, ha áttörjük az interjúhelyzet korlátait olyan eszközökkel, melyek elterelik a beszédre a figyelmet s lehetővé teszik a „népnyelv” felbukkanását. Ez elérhető különböző szünetek vagy megszakítások beiktatásával, melyeket úgy vezetünk be, hogy a személy öntudatlanul feltételezi, hogy pillanatnyilag nem folyik vele interjú (Labov, 1966 a). Olyan kérdéseket és témákat is felvethetünk, melyek érzelmileg érintik a személyt, újra átélik vele korábbi erős érzelmeit. Az egyik legsikeresebb ilyen kérdés az „Életveszedelem”: „Volt már olyan helyzetben, ahol az élete komolyan veszélyben forgott?”. Az erre a kérdésre adott történetek szinte mindig stílust váltanak a gondos beszédől a népnyelv irányába.¹⁷

Nem várhatjuk persze, hogy az ilyen trükkök mindig sikeresen kiváltják a gyökeres stílusváltást. Szisztematikusabb közelítés az, ha a hasonszőrűek közti rendes interakciót használjuk a beszéd ellenőrzésére a személy és az interjúkészítő kétszemélyes konfrontációja helyett. Gumperz norvégiai kutatásaiban (1967) a legfőbb adatokat természetes csoportokkal folytatott ülések során nyerte. Harlem középső-déli részén végzett munkánkban

¹⁶ Vannak helyzetek, ahol a rejtett felvétel lehetséges és megengedhető, a hangminőség azonban ilyenkor annyira gyenge, hogy a felvételeknek legfeljebb igazoló értékük van.

¹⁷ E kérdés egyik érdekes oldala az igen-nem válasz, amit rendszerint szeretünk kivédeni. A mechanizmus úgy fest hogy az adatközlő annyira „bedobja” magát, hogy bevallja, volt ilyen helyzetben, nemigen akar azonban beszámolni róla. Ha azonban idáig eljutott, nagyon nehéz visszautasítani a teljes beszámolót, ha az interjúkészítő rövid szünet után tovább kérdez: „És mi történt?” Ha ekkor se mondja el, úgy fest, mintha előbb nagyozolt volna.

(Labov és mtsai, 1968) serdülő életkori csoportokat vizsgáltunk hosszú ideig résztvevő megfigyelőként. A csoport minden tagjával egyéni interjút készítettünk, ez adta azokat az individuális adatokat, melyekre minden személynél szükségünk volt. Számos csoportos ülést tartottunk, ahol minden személy beszédét külön sávra vettük fel (egy speciális mikrofon segítségével). A csoportülések során nem vettünk észre feszélyezettséget; a kamaszok úgy viselkedtek, ahogy szoktak, s a szóbeli s fizikai interakciók jó része a csoporttagok közt zajlott. Ennek eredményeként a rendszeres megfigyelés hatása minimálisra korlátozódott.

Gyors, névtelen interjúk. Az említett módszereknél pontosan tudjuk, hogy kik a személyek s mi a szociális helyzetük. Végezhetünk rendszeres megfigyeléseket névtelen személyekkel is, olyan helyzetekben, melyeket nem neveznénk interjúnak. Egyes stratégiaileg fontos helyeken nagyszámú személy tanulmányozható igen rövid idő alatt, s ha szociális identitásukat jól megadja az objektív helyzet, gazdag adatokat kaphatunk. New York-ban folytatott vizsgálataim során az egyik szociolingvisztikai felmérés eredményeit három nagy, jellegzetes szociális megoszlást mutató áruházz alkalmazottaival folytatott gyors, név nélküli interjúkkal igazoltam (Labov, 1966 a, 63–87. l.). Az adatokat könnyű volt kézzel lejegyezni, ugyanis egyetlen változót vizsgáltam: a magánhangzó utáni [r]-ct a „*Fourth floor*” (Negyedik emelet) kifejezésben. Ebben a kutatásban a hibaforrások pontosan kiegészítették a felmérés interjúinak hibaforrásait: a vizsgált minta demográfiai jellemzőiről nagyon durva adataink voltak csak, ugyanakkor nem léptek fel az interjúhelyzet torzító hatásai. A vizsgált személyek nem tudták, hogy interjút készítették velük vagy megfigyelték őket, vagy bármi szokatlan beszélgetés történt.

Rendszertelen megfigyelések. Minden ilyen kutatással kapcsolatban az alapvető kérdés az, hogy valóban a nyelv alapvető, rendszert alkotó „népnyelvi” formáiról kaptunk-e adatokat? A beszéd rendszertelen, rejtett megfigyelése különböző stratégiai pontokon sokat elárulhat arról, hogy mennyire sikerült ez. A beszéd számos állandó és változó vonását rögzíthetjük sok személytől olyan nyilvános helyeken, mint a buszok, vonatok, büfépultok, vagy az állatkertben és sorbanállás közben — mindenhol, ahol a beszélőközösségnek elég tagja gyűlt össze ahhoz, hogy beszédüket mások természetesen és könnyen hallhassák. Az ilyen megfigyeléseket persze számos tényező torzítja — főként hangos és kevésbé iskolázott beszélőket fogunk például felvenni. Az interjúhelyzet torzításaival szemben azonban az ilyen adatok nagyon értékesek lehetnek.

Tömegközlelési eszközök. A rádió és televízió közvetítéséből is kaphatók rendszeres adatok, a kiválasztás és a stilisztikai korlátok hatása itt azonban igen nagy. Az utóbbi években számos közvetlen interjú jelent meg a tömegközlelési eszközökben katasztrófák színhelyéről, ahol a beszélők túlzottan az esemény közvetlen hatása alatt vannak ahhoz, hogy saját beszédüket ellenőrizzék. A vita-programok és a nyilvános beszédek jó keresztmetszetet adhatnak a népeességről, a stílus azonban itt még formálisabb annál, amit négy szemközti interjúnál kapnánk.

A stilisztikai skála formális vége. Viszonylag könnyű eljutni a beszélő stilisztikai skálájának formális végéhez, ahol a beszédre nagyobb figyelem irányul. Számos olyan kérdés van, amelyek természetesen gondosabb beszédet váltanak ki (ilyenek például magára a beszédre vonatkozó kérdések). A legtöbb városi kutatásban a fonológiai változatok vizsgálatára szövegolvasást alkalmaztunk. A nyelvi változatok jellegzetesen módosulnak az igen formális beszéd s a legkevésbé formális olvasás közt. Gazdag stilisztikai repertoárt lehet elérni különböző típusú olvasandó szövegekkel. Egy jól megírt, jól olvasható, hétköznapi, a kamaszokat érdeklő témáról szóló szöveg sokkal kevésbé eredményez formális beszédet, mint az elszigetelt szavak listája. Az ilyen szövegbe minimális párok, egymástól egyetlen hangtani jegyben eltérő szavak is beilleszthetők, mégpedig úgy, hogy a beszélő nem is tudatosítja a szembeállítást. Ezután kiejtése összehasonlítható azzal, amikor egy elszigetelt minimális párt olvas, ahol figyelme speciálisan a vizsgált tényezőkre irányul, s azzal, amikor szavak elkülönítésére használja. A *god-guard* 'gad' és 'ga'd', „isten” és „őr” minimális pár például megfigyelhető a következőkhöz hasonló szövegrészben „...I told him to ask a subway guard. My god! I thought, that's one sure way to get lost in New York City”. (Azt mondtam, kérjen meg egy metróórt. Ó istenem! gondoltam, ez a legbiztosabb módszer arra, hogy eltévedjen New York-ban). Ezután a *god* és *guard* szó más szavak hosszú listájába illeszthető be. Végül megkérhetjük a beszélőt, hogy ejtse ki a két szót, s mondja meg, hogy szerinte egyformán vagy eltérően hagzanak. A magánhangzó utáni [r] tanulmányozására például ennek megfelelően öt stilisztikai szintet vettük fel:

- a) Pongyola beszéd
- b) Gondos beszéd
- c) Olvasás
- d) Szólisták
- e) Minimális párok

Vannak olyan formális próbák, melyekhez a személynek nem

kell olvasnia. Az ABX típusú *észlelési próbák* hasznos információt nyújthatnak: ha a fonológiai különbségek teljesen összeolvadtak, a személy nem hallja, hogy X A-hoz vagy B-hez van közelebb; ha viszont váltakozó szabályokról van szó, s az összeolvadás nem teljes, részben menni fog ez a megkülönböztetés. Meglepő mennyiségű nyelvtani információ szerzhető ismétlési próbákkal is. A pszicholingvisták régóta használják ezeket a próbákat 2–5 éves gyermekeknél; meglepetésünkre azt találtuk azonban, hogy nem-sztenderd dialektusok jóval idősebb, 10–17 éves beszélőinél is a mögöttes mélyszerkezeti szabályok irányították ismétléseik formáját. A nem-sztenderd néger angol dialektus beszélői minden nehézség nélkül pontosan visszaadtak hosszú mondatokat saját nyelvtani rendszerükben, sok sztenderd angol mondatot viszont azonnal saját változatukra alakítva adtak vissza (Labov és mtsai, 1968, 39.).

Számos formális próbát alakítottak ki a nyelv iránti szociális attitűdök s a dialektus formák által hordozott szociális információk feltárására. Adhatunk „tipikus” beszélőktől származó magnetofonfelvétel részleteket, s a kísérleti személyeket arra kérjük, hogy azonosítsák a beszélők nemzetiségi, faji — s osztályhovatartozását (pl. Labov és mtsai, 1968, 44.). Ebből megtudjuk, hogy képesek-e a hallgatók a beszédből megszerezni ezt a szociális információt, azt azonban nem, hogy hol vivődik át ez az információ — a beszélő nyelvtanában, a beszéd hangjaiban, hanglegjtésében vagy hangszínében. *A szubjektív reakciós próbák* lehetővé teszik a nyelvi változók s a személyes tényezők elkülönítését. A Lambert és tanítványai által használt „rejtett párok” eljárásánál (Lambert, 1967) magnófelvétel részleteket kap a személy, melyeken ugyanazon beszélők hangjai különböző nyelveken vagy nyelvjárásokban beszélnek. A személyek feladata az, hogy ítélik meg a beszélők személyiségét. Mivel nem tudják, hogyan ítélték meg ugyanezeket a beszélőket korábban, a nyelv iránti szociális attitűdjeiket tudat alatt a beszélő becsületességére, megbízhatóságára, értelmességére vonatkozó eltérő ítéletekre fordítják le. Saját kutatásainkban a szubjektív reakciós próba során (Labov, 1966 a, 405–450, Labov és mtsai, 1968, 4.6) ugyanazokat a személyeket hallani, amint különböző mondatokat olvasnak fel, ahol a mondatok fő eltérése a vizsgált nyelvi változó megvalósulása. Azt, hogy a személyek hogyan értékelik e változó szociális jelentőségét eltérő reakciókkal mérjük az egymással párosított mondatokra olyan skálákon, mint „Mi lehetne a személy legmagasabb állása annak alapján, ahogy beszél?” vagy

„Ha egy utcai veszekedésben venne részt a beszélő, milyen valószínűséggel kerülne ki győztesen?”.

A beszélők attitűdje a jól körülhatárolható nyelvi változók irányába megjelenik az *önértékelési próbákban is*. Ha azt kérdezzük tőlük, hogy a különböző formák közül melyik jellemző saját beszédükre, válaszuk azt tükrözi, hogy szerintük melyiknek van presztízse vagy melyik a „helyes”, s nem azt, hogy melyiket használják ténylegesen. Az ilyen tesztadatokat persze megint csak a személy valóságos beszédmintáira vonatkozó adatokkal együtt tudjuk értelmezni.

A beszélők határozottan jelölt, stigmatizált szociális változatokkal kapcsolatos tudatosságát az *Osztálytermi javítási tesztekkel* is vizsgálhatjuk (Labov és mtsai, 1968, 4. 4). Ilyenkor azt kérjük a személytől, hogy javítson ki olyan mondatokat, melyek eltérnek az iskolai, osztálytermi mintáktól. Szinte lehetetlen értelmezhető eredményeket kapni azonban ennek ellentéte, a „*Népnyelvire*” *igazítási próba* segítségével, ahol a személyt arra kérjük, hogy a bevett, tekintélyes formákat igazítsa ki nem bevett, pongyola formákra. A formális vizsgálati helyzet befolyása akkora, hogy a személy nem tudja helyesen észlelni a nem-sztenderd szabályokat. Egyes adatok arra utalnak, hogy a hallás utáni ellenőrzésen alapuló normát, mely a gyermekkorban irányította a nem-sztenderd változatok produkálását, a presztízsen alapuló norma váltja fel, úgyhogy legtöbb beszélő nem is képes megfelelően ráirányítani figyelmét a nem-sztenderd szabályokra. Mindebben a *Népnyelvi váltás* fontos axiómája tükröződik: *ha egy alárendelt dialektus kapcsolatban van egy fölérendelt dialektussal, formális vizsgálati helyzetekben a válaszok rendszertelen, szabálytalan módon a fölérendelt változatra váltanak át az alárendeltről*. A „fölérendelt” és „alárendelt” kifejezések itt a „presztízzsel” és a „stigmával” egyenértékű hierarchikus szociális dimenzióra vonatkozhatnak. A nyelvészek egy része azt reméli, hogy ha az adatközlőket kioktatjuk az elemzés céljáról, e hatás csökkenthető, s az igazi pongyola stílusra jellemző változatok kaphatók. Ez azonban illúzió. Ehelyett a személy a presztízis formákkal kapcsolatos ismereteit esetleg arra használja, hogy minden olyan „pongyola formát” elkerüljön, melyek a sztenderd formákhoz hasonlóak vagy azonosak velük, s így olyan sztereotip formákat fog használni, melyek egyszerűen a „legeltérőbb” vagy „legrosszabb” mondatok gyűjteményét adják. Ha a beszélők sokáig kapcsolat-

ban vannak a fölérendelt formával, megszűnnek a világos, áttekinthető intuícióik az eredeti „népnyelvi” formákról.¹⁸

További tényezők is gyanakvásra adnak okot, ha a nem-sztenderd változatokról „művelt” adatközlőktől szeretnénk adatokat kapni. A kutató általában azt a fölérendelt, sztenderd dialektust beszéli, mely a szemtől-szembeni interjú helyzetben domináló jellegű. Az adatközlő nyelvtanuló képessége állandóan „működik”, s így a sztenderd változat az adatkérés szakasza alatt is befolyásolni fogja az általa használt nyelvtani szabályokat.¹⁹

Időnként találkozni lehet azért olyan adatközlőkkel is, akik „immunak” az ilyen ön-javítással szemben, s közvetlenül hozzáférhető intuíciók vannak, a sztenderd változat ismerete ellenére. A pszicholingvisták fontos feladata annak tisztázása, hogy milyen személyiségvonások kísérik vagy határozzák meg ezt a viselkedést, így ugyanis módunk lenne „eszményi” adatközlők keresésére egy adott populációban. Az adatközlő válaszait azonban mindig össze kell vetnünk a „népnyelvre” vonatkozó egyéb adatokkal, annak ellenőrzésére, hogy tényleg hozzá tud-e férni eredeti szabályaihoz. Adatainak értékeléséhez már ismernünk kell a „népnyelv” szabályait a pongyola beszéd közvetlen megfigyelése alapján. Az eljárás azonban nem teljesen körbenforgó: ha ugyanis az „immun” adatközlők önmegfigyelése megbízható, tőlük döntő adatokat szerezhetünk olyan formákról, melyek túl ritkák ahhoz, hogy a pongyola beszéd bármilyen hosszú mintájában is megjelenjenek. Nyitott kérdés persze, hogy veszélytelen eljárás-e az, ha a gyakori formáknál megfigyelt állandóságból a ritka formák meg nem figyelhető állandóságára következtetünk.

Ezek a megfontolások nem szükségszerűen érvényesek akkor, ha a nyelvész egy olyan közvetítő nyelven keresztül vizsgál egy nyelvet, mely a tárgynyelvhez képest szociálisan jelöletlen. Bevett szokás, hogy egy nyelv első közelítésekor a nyelvész két-nyelvű adatközlőkkel dolgozik, akik akár még nem is beszélnek jól a tárgynyelvet. A formális kikérdezésnek ezek az előzetes

¹⁸ Nyilvánvalóan igaz ez gyermekeknél. Kisgyermekektől nemigen lehet megkérdezni, hogy nem-sztenderd mondataik jólformáltak-e, s felnőtteket sem lehet megkérni arra, hogy gyermekkoruk nyelvtanát rekonstruálják. Általában is igaz, hogy a régi szabályokkal kapcsolatban álló új szabálysor megtanulása megakadályozza a korábbi helyzet rekonstrukcióját.

¹⁹ Közép-Harlem déli részén dolgozó terepmunkásunk, John Lewis például nagymértékben elhagyta az általunk vizsgált nem-sztenderd változatokat első interjúnk (1965) s a között, mire befejezte mások meginterjúvolását (1967).

lépcsői szükségszerű előfeltételek ahhoz, hogy a nyelvet megfelelően vizsgálhassuk szociális kontextusában. A jó nyelvész túl képes lépni ezen a szinten, s legjobb adatait naiv beszélők egymással történő beszélgetéséből nyeri — a már említett csoport — ülések mellett. A nyelv csak akkor tanulmányozható társadalmi összefüggéseiben, ha „ismerjük” abban az értelemben, hogy a kutató meg tudja érteni a gyors beszélgetést. Ha az antropológiai nyelvész ilyen magasabb szintű kutatásra szánja rá magát, a „népnyelvi” váltás axiómája ismét érvényes, mivel elkerülhetetlenül is lesznek olyan stílus-szintek, melyek közt különbséget kell tenni.

Bár kétnyelvű adatközlőktől sokmindent megtudhatunk, kérdés, hogy ugyanez mondható-e a két dialektusú személyekről (ha ilyenek egyáltalán vannak). Mi nem találkoztunk még olyan, nem-sztenderd változatot használó beszélővel, aki jól használta a sztenderd változatot s közben továbbra is jól beszélt volna a nem-sztenderd formát. A dialektus eltérések olyan alacsony szintű szabályok eredményei, melyek kisebb kiigazítások, vagy a szabály-érvényesülés kontextuális feltételeinek megváltozásai és hasonlók. Ezek a feltételek elkerülhetetlen kölcsönhatásba lépnek egymással, s bár úgy tűnhet, hogy valaki a népnyelvet beszél, beszédének alapos elemzése rámutat, hogy nyelvtanilag nagymértékben befolyásolta a sztenderd változat. Hallgatóit sikerrel meggyőzheti arról, hogy a népnyelvet beszél, ez a benyomás azonban rendszert nem alkotó s különlegesen hangsúlyozott megkülönböztető jegyek használatán alapul.

Minden közösségben vannak olyan beszélők, akik másoknál jobban tudatában vannak a beszéd presztízs sztenderdjeinek, s akiknek a viselkedését jobban befolyásolják a külső kiemelkedés sztenderdjei. Az ilyeneknél nagyobb lesz a stílusváltás, mint azoknál, akik nem ismerik fel ezt a sztenderdet. Ezt a vonást egy *nyelvi bizonytalansági próbával* ellenőrizhetjük. Szociálisan jelölt változatok listájáról megkérdezzük, hogy az egyes párok mely tagja a helyes; azután pedig hogy melyiket használja ő maga. A nyelvi bizonytalanság mutatója egyszerűen azoknak a pároknak a száma, ahol a két válasz eltér egymástól; vagyis annak mértéke, hogy mennyire ismer el a beszélő a saját beszédétől eltérő külső helyességi sztenderdet (Labov, 1966 a, 474—480. l.).

[A következő két fejezetben, melyeket nem közlünk, mivel példák az amerikai és angol nyelv sajátosságainak elemzésével messze vinnének, Labov főként saját kutatásai anyagával demonstrálja a szociális szempont szerepét a nyelvészet egészében. Az amerikai négerek nem-sztenderd angol beszédét elemezve a

múlt idő jelének egyszerűsödött ejtését, a jelenidejű harmadik személyű létige szabályszerű elhagyásának eseteit s a tagadó névmások használatát elemezve rámutat, hogy a négerkek beszédének ezek a stigmatizált formái nagyon is szabályszerű jelenségek, a sztenderd angoltól való eltérésük egy-két nyelvtani szabály különbségével leírható. Ezek a példák azt mutatják, hogy a nyelvi szabályok variabilitását feltételezve sok egyedinek s hibásnak tűnő nyelvi forma világos nyelvtani értelmezést kaphat. Ezután néhány hangtani jelenség, a szókezdő [tʰ] s a magánhangzók után álló [r] amerikai ejtési változatait elemezve mutat rá, hogy a nyelvi variabilitás pontos összefüggésbe hozható a társadalom rétegződésével, s az egyes rétegek mobilitásával, s hogy milyen szerepe van a szociális tényezőknek a nyelvi változásban. Ezt l. Labov: *A társadalmi folyamatok tükröződése a nyelvi szerkezetekben* (Labov, 1973) c. magyarul is megjelent tanulmányában.]

A szövegelemzés néhány invariáns szabálya

Eddig szinte kizárólag a nyelv variábilis szabályaira koncentráltunk. Megnéztük, hogyan használhatók az ilyen szabályok a nyelv szerkezetére vonatkozó kérdések eldöntésére, mi a helyük a nyelv szociolingvisztikai felépítésében, s mi a szerepük a nyelv fejlődésében. A nyelvi szabályok jó része azonban a legkevésbé sem variábilis: ezek olyan kategoriális szabályok, melyek megfelelő bemenő adatok esetén mindig érvényesülnek. A nyelvészet minden más szakterületnél jobban képes volt a viselkedés mögött álló invariáns szerkezetek kiemelésére, s a variábilis szabályokra vonatkozó munkánk is az invariánsok ismeretéből indult ki. A variábilis szabályok formája számos a szociális kontextustól függetlenül végzett kutatásból származó szabály függvénye s azokra épül.

Vannak azonban a nyelvi elemzésnek olyan területei is, ahol az alapvető invariáns szabályok feltárására sem tehetők meg még az első lépések sem, ha nem vesszük figyelembe a beszédesemény szociális kontextusát. A legkirívóbb ilyen példákat a szöveg (diskurzus) elemzése adja. A szövegelemzés alapproblémája annak kimutatása, hogyan követi az egyik megnyilatkozás a másikat ésszerű, szabály-irányította módon — másszóval, hogyan értjük meg az összefüggő szöveget. Az összefüggő és az összefüggéstelen beszélgetés megkülönböztetésekor intuíciónkra támaszko-

dunk; az alábbi beszélgetésrészletben például nem ismerhető fel azonnal semmilyen szabályszerűség.

(6) A: *Hogy bívják?*

B: *Hát, mondjuk, valamilyen korábban megvolt, s most már nincs meg.*

A: *Dénesnek fogom hívni.*

A fentiek egy orvos s egy skizofrén beteg közötti beszélgetésből származnak. Ilyen részleteknél az elemzés kiinduló adatait a szövegrészre adott intuitív válaszaink adják, s a szövegelemzés első feladata, hogy számot adjon intuíciónkról. Alapkérdésünk az: milyen mennyiségű és típusú adatra van szükségünk ahhoz, hogy megnyilatkozások soráról megalapozott ítéletünk s a beszélgetés résztvevőihöz hasonló értelmezésünk alakuljon ki? A legegyszerűbb eset az elliptikus, kihagyásos válasz, mint a 7. mutatja.

(7) A: *Mész holnap dolgozni?*

B: *Igen.*

Itt a mondattan ismerete elég ahhoz, hogy B megnyilatkozását levezessük az *Igen, holnap megyek dolgozni* mondatból. E mögött a következő egyszerű szerkesztési szabály áll:

(8.) Ha *A* egy *Q-S* típusú [eldöntendő – *A ford.*] kérdést mond s *B* valami létezésével kapcsolatos, egzisztenciális *E* formával (*igen, nem, valószínűleg, talán* stb.) válaszol, akkor ezt úgy ük, hogy *B* az *E-S* állítással válaszolt *A*-nak.

Nézzük meg azonban a következő egymásutániságokat:

(9) A: *Ő sose segít otthon.*

B: *Igen.*

(10) A: *Megmondta neked, hogy mi érdekel minket.*

B: *Igen.*

(11) A: *Őn a 115-ik utcában lakik.*

B: *Nem. A 116-ikban lakom.*

Terápiás anyagok s a hétköznapi beszéd elemzése során sok ilyen példával találkozunk. A (8)-as szabály itt nyilván nem alkalmazható: *A* nem mond *Q-S* formát, eldöntendő kérdést. Igaz-e ennek alapján, hogy *igen* vagy *nem* bármely állítást követhet? Az alábbi egymásutánok ennek ellenkezőjére utalnak.

(12) A: *Nem tetszik ahogy mondtad.*

B: *Igen.*

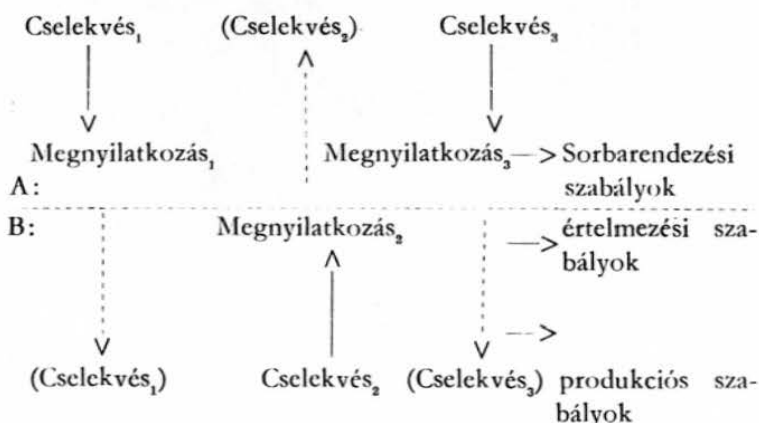
(13) A: *Melegem van.*

B: *Nem.*

Nemcsak arról van szó, hogy (12–13) nem igényli vagy túri el az *igen* vagy *nem* választ, hanem, ami meglepőbb, a (9–11.)-szerű állítások szinte ilyen választ követelnek. Sok olyan esettel találkozunk, ahol a résztvevők nem engedik folytatódni a beszélgetést, amíg *igen* vagy *nem* választ nem kapnak az ilyen állításokra. E mögött a diskurzus egyik legegyszerűbb invariáns szabálya áll. Ha a beszélgetésnek két résztvevője van, A és B , megkülönböztethetjük egymástól az, A eseményeket: ezek olyan dolgok, melyekről A tud, de B nem; a B eseményeket – ezekről B tud s A nem; végül az AB eseményeket A és B egyaránt ismeri. Szabályunk ezután a következőt mondja ki:

(14) Ha A egy B eseményről állít valamit, ezt igazolási kérekként értelmezzük.

(12–13)-as példaként A egy A eseményről állít valamit, míg (9–11)-ben egy B eseményről. A szabályt s alkalmazásának erejét bárki ellenőrizheti közönséges beszélgetések során. A szabályban szerepel a „közös ismeret” társas konstrukciója, mely rendszeren nem része a nyelvi szabályoknak. Ez csak egyike azoknak az értelmezési szabályoknak, melyek összekapcsolják „amit mondunk” – a kérdéseket, állításokat, felszólításokat – azzal, „amit teszünk” – a kérésekkel, visszautasításokkal, megtagadásokkal, sértésekkel, kihívásokkal, visszalépésekkel s hasonlókkal. A cselekvések és a megnyilatkozások között nincsen egy az egyhez megfelelés; az értelmezési (és a velük közel szimmetrikus produkciós) szabályok rendkívül bonyolultak s a „cselekvések” több egymásra épülő szintjét kapcsolják egybe, s a megnyilatkozásokhoz. A sorba rendezési szabályok nem a megnyilatkozások között, hanem a megnyilatkozásokkal végzett cselekvések között működnek. Valójában az egymást követő megnyilatkozások között rendszeren nincs is kapcsolat. A diskurzus elemzés általános felépítése a következőképpen vázolható:

Nézzük meg egy bonyolultabb esetet, egy részletesen elemzett terápiás beszélgetésből.

(15). A: *Na és mikor akarsz hazajönni?*

B: *Ühm, miért?*

A két kérdés között nincsen szintaktikai kapcsolat, s az absztrakt elemzés semmiképp nem tud megfelelő összefüggést teremteni köztük. B-t nem értelmezhetjük úgy, mint egy „Miért, akarok hazajönni?” *Q-S* formát. B úgy is értelmezhető lenne mint egy hallgatólagos mögöttes formára — A: *Kérdezlek téged mikor akarsz...* adott válasz — B: *Miért kérdezed tőlem...?* Ez sem lenne azonban megfelelő értelmezés. A beszélők és a helyzet részletes ismerete nélkül nemigen tudunk megfelelő intuitív megítéléssel hozzákezdeni az elemzéshez. Tudnunk kellene azt, hogy A egyetemista, B pedig az anyja; hogy B négy napja távol van, egyik férjezett leányánál segít; hogy mind A mind B tudja, hogy A azt akarja, hogy B jöjjön haza; s hogy B a múltban sokszor mondta, hogy A nem tud gondoskodni magáról, amit A tagad. Ezek alapján világos, hogy (15 A) nem információ, hanem akciókérés: A azt kéri anyjától, hogy jöjjön haza.

Van egy általános szabály, mely révén bármely megnyilatkozás értelmezhető cselekvés kérésnek (vagy utasításnak). A szabály a következő:

(16.) Ha *AB*-től azt kéri, hogy *Z* feltételek között végezzen el egy *X* cselekvést, *A* megnyilatkozását akkor halljuk érvényes utasításnak, ha a következő feltételek fennállnak: *B* hiszi azt, hogy *A* hiszi (vagyis *AB* esemény az), hogy:

1. *X*-et *Y* céllal el kell végezni
2. *B* képes *X* elvégzésére

3. *B*-nek kötelessége *X* elvégzése

4. *A*-nak joga van arra, hogy *B*-t utasítsa *X* végzésére.

Ha e négy előfeltétel nem érvényesül nyilvánvalóan, viccek vagy vicces inzultusok keletkeznek, mint *Fulladj meg!*, *Ugorj a Dimába!* vagy *Mire visszajövök az ebédőtől, legyen kész a disszertáció!*. Ezek az előfeltételek szinte minden olyan értelmezési és produkciós szabályban megjelennek, melyek utasításokkal vagy utasításokra adott válaszokkal kapcsolatosak. Kiemelném, hogy a (16)-os szabály alapterminusai *jogokat* és *kötelességeket* tartalmaznak, melyek világosan szociális fogalmak. A (16)-os szabályból kiindulva van egy értelmezési szabály, mely *B*-nél érvényesül, amikor *A* kérdésére válaszol a (15)-ös példában:

(17.) Ha *A* információt kér *B*-től arra, hogy *X* cselekvés megtörtént-e vagy *X* milyen *Z* feltételek közt fog megtörténni, s (16) négy előfeltétele fennáll, akkor *A*-t úgy értelmezzük, hogy *B*: *csináld X-et* mögöttes formájú rejtett cselekvés kérést végzett.

B: *Ühm, miért?* válasza tehát nem a felszínen megjelenő információ-kérésre irányul, hanem az elvontabb cselekvés-kérés 1-es számú előfeltételére: „*Miért kéred, hogy menjek baza?*”. Azzal hogy az 1-es előfeltételre vonatkozó kérdést tesz fel, *B* eleve „leírja” *A* kérését, hiszen ha az előfeltételek közül valamelyik nem közösen ismert, akkor a kérés a (16)-os szabály alapján nyilván nem érvényes. *A* következő lépése az volt ebben a beszélgetésben, hogy válaszolt *B* információ kérésére: elmagyarázta, hogy a házimunka s tanulmányai együtt túl sok számára. *A* válaszában tartalma tehát azt mutatja, hogy *B* kérdését az itt vázoltakhoz hasonlóan értelmezte.

Ezután intuíciónk azt sugallja, hogy az eredeti, (15) alatti felszólítás továbbra is érvényes, egy újabb invariáns szabály működése révén, mely általánosan azt mondja:

(18.) Ha *A* kért valamit, s *B* információ-kéréssel válaszol, akkor *A* az eredeti kérést újra érvényessé teszi, ennek az információnak a megadásával.

Mivel az eredeti kérés újra felmerül, *B*-nek ismét válaszolnia kell. Ez alkalommal *B* azzal odázza el a kérést, hogy egy további, a 2. előfeltételre vonatkozó kérdést tesz fel: Képes-e *B* *X* végzésére:

(19.) *A*: *Hátszóval, kezd túl nehéz lenni a dolog . . .*
[nevetés]

Szóval egyszerűen egyre nehezebb.

B: *S miért nem mondod meg ezt Helénnek?*

A helyzet bonyodalmai itt persze nem érnek véget. A diszkurzus szabályoknak ezek a mintái csak a szabályok típusát akarják megmutatni, s azt, hogy milyen kiinduló elemekre van bennük szükség. Bár ezek a példák terápiás beszélgetések s más beszédesemények évek óta tartó elemzésére alapoznak, nem teljes meggyőződéssel prezentáljuk őket. Említésre méltó, hogy e területen a legjelentősebb fejlemények nem nyelvészeketől, hanem szociológusoktól származnak.

Sacks (1971) és Schegloff (1968) munkája sok alapkérdést tisztázott a beszélők kiválasztásával, a személyek azonosításával kapcsolatban, s sok sorba rendezési szabályt is kiemeltek. A nyelvészeket e területen hátráltatta, hogy nem tudták a beszélő és hallgató szerepével, kötelezettségcikkkel, hatalmi viszonyukkal, hovatarozásukkal s hasonlókkal kapcsolatos szociális fogalmakat felhasználni.

A nyelv szociális kontextusban történő vizsgálatának attitűdje könnyen magába tudja foglalni a diszkurzus elemzéséhez szükséges összes elemet. A nyelvészeti megközelítés számos olyan fogalmat tud felvetni, melyek nem elég kidolgozottak az antropológiában vagy a szociológiában. Itt van például a megnyilatkozások s cselekvések megkülönböztetése s a cselekvések közti hierarchikus viszonyok, aminek révén egy kérdés első fokon információ-kérésnek tűnhet, amit azután cselekvés-kérésnek értelmezünk, s egy magasabb szinten kihívás is lehet. További előrehaladást jelenthet e területen az invariáns szabály nyelvészeti fogalma, s az ilyen szabályok formalizálásának nyelvészeti módja.

A diszkurzus szabályok kutatása egyszer persze el fog érni egy mennyiségi szakaszba, ahol már variábilis szabályok hozhatók létre, s ahol nagy adathalmaz segítségével igazolhatók vagy vehetők el az általunk írt közelítő szabályok. Az egyik terület, ahol nyilvánvalóan vannak változó szabályok, a tompítás és a súlyosítás mértéke a kéréseknél. A (15)-ös példánál a gyerekeknek tompítania *kell* kérését; ha azt mondaná anyjának: *Gyere azonnal baba!*, ezzel egy súlyos társas kötelmet sértene meg, bár az anya könnyen mondhatná ugyanezt a lányának. A tompítás mértékét s a kérés teljesítésének módját számos tényező határozza meg: az életkor, a szociális-gazdasági osztály, a beszélő s a hallgató egymáshoz viszonyított státusa, s az előző megnyilatkozás formája. Ezek a változó megkötések szociális kategóriákat tartalmazó variábilis szabályokat eredményeznek. Jelenlegi ismereteink azonban még

túl töredékesek ahhoz, hogy az ilyen szabályok írása máris termékeny legyen. A kvantitatív kutatás feltételezi, hogy tudjuk, mit számoljunk, s ehhez csak próbálkozások s közelítések hosszú korszakán át juthatunk el, elméleti konstrukciók szilárd bázisára alapozva. Mire az elemző tudja, hogy mit számoljon, a problémát gyakorlatilag meg is oldotta.

Az utóbbi években szociálpszichológusok többször próbálkoztak azzal, hogy középosztálybeli s a munkásosztályba tartozó beszélők beszédének eltéréseit jellemezzék — (Bernstein, 1964, Lawton, 1974). E kutatásokban kevés kapcsolat mutatható ki az általános tételek s a nyelvhasználatról kapott mennyiségi adatok között. A kutatók azt mondják például, hogy a középosztálybeli beszélők nagyobb fokú verbális tervezést, több elvont érvelést, logikai összekapcsolást s hasonlókat mutatnak. A beszédanyag logikai bonyolultságát azonban nem lehet mondjuk az alárendelések megszámlálásával feltárni. A beszélő kognitív stílusa nincs merev kapcsolatban az általa használt ritka melléknevek, az alá- vagy a mellérendelések számával. Mint a fenti példa is mutatja, az sem hozna sok hasznót, ha megszámlálnánk, ki hány kérdést tesz fel egy interjú során. Az érvelés s a diszkurzus kapcsolata a nyelvvel ennél sokkal absztraktabb, s az ilyen felszíni mutatók elég félrevezetőek tudnak lenni. Ha meg tudjuk majd mondani, milyen cselekvés végzésére alkalmas egy mondat, akkor vizsgálható lesz, hogy milyen gyakran végzik ezt a cselekvést a beszélők.

A nyelvészet helyzete

A bevezetésben említettem, hogy a nyelvészet hiányossága, hogy nincs összhangban a nyelvre vonatkozó alapvető adatokkal. Ebből a szempontból területünk nem tér el a többi társadalomtudománytól. A nyelvészek azonban megtették azt a kissé szokatlan lépést, hogy területüket úgy fogalmazták újra, hogy a nyelv mindennapi használata a beszélőközösségekben kívülkerült a tulajdonképpeni nyelvészeten — ezt *beszédnek*, nem nyelvnek nevezzük. Ahelyett, hogy ezzel a nehezen kezelhető anyaggal foglalkoztunk volna, azt a következtetést vontuk le, hogy — elméleti okokból — nem is szükséges erről számot adnunk; sőt — az érvelés úgy szólt, hogy a nyelvésznek *nem kell* a beszéd tényeivel foglalkoznia.

Nyitott kérdés, hogy meddig maradhat még termékeny ez a program. Világos, hogy a nyelvészet jelen pillanatban fejlettebb,

mint a társas viselkedés bármely más kutatása; ez tárgyunk erősen strukturált jellegének tudható be, s nem annyira stratégiánk különleges kiválóságának. E dolgozatban néhány olyan problémát vettem elő, ahol nemigen volt előrehaladás, s ahol a végleges megoldásokhoz szélesebb látókörre van szükség. A nyelv elemzése a kontextustól elszakítva továbbra is meg fog maradni mint külön foglalatosság; továbbra is fogunk találni, akárcsak korábban, olyan nyelvészeket, akik egész idejüket a nyelvre vonatkozó intuíciók elemzésével töltik, mások meg szövegekkel dolgoznak majd vagy laboratóriumi kísérleteket folytatnak. Nézetem szerint ezt az aktivitást egyre jobban értékelni fogják, mint a nyelvészeti kutatás fejlődésének szükséges előfokát. A nyelvelmélet azonban többé nem tekinthet el a beszélők szociális viselkedésétől, ahogy a kémiai elmélet sem teheti zárójelbe az elemek megfigyelt tulajdonságait.

A beszélőközösségből származó adatok zárójelbe tételért bűnhődni is kell; a növekvő frusztrációs érzés, a schová sem vezető kérdések elburjánzása, s az a meggyőződés, hogy a nyelvészet olyan intellektuális játék, ahol minden elméletíró azt a megoldást választja, mely legjobban illeszkedik ízléséhez vagy intuíciójához — mindez ennek a következménye. Nem hiszem, hogy jelen pillanatban új „nyelvelméletre” lenne szükség. Ehelyett a nyelvészet művelésének új módját kell kialakítani, mely határozott megoldásokat nyújt. Nyelvszemléletünk kitágításával lehetőségünk nyílik arra, hogy igazunk legyen: hogy olyan válaszokat találjunk, melyeket megismételhető mérések korlátlan száma támaszt alá, s ahol a megfigyelő elkerülhetetlen torzító hatását a számos megközelítés konvergáló jellege kivédi. Sok nyelvész szerint nincs „jó” vagy „rossz” megoldás; a munka jellege nem teszi lehetővé az ilyen konvergenciát vagy igazolást.

Nem azt akarom mondani persze, hogy egy bizonyos megoldás valamilyen abszolút értelemben lenne jó. Legjobb erőfeszítéseinket is bírálni, módosítani fogják, felváltják, vagy az szinte felismerhetetlen formában merül fel újra. A nyelv szociális vizsgálatában feltárt összefüggések a nyelvnek olyan elvont viszonyait tárják fel, melyek mélyen beágyazódtak az adatokba. Ésszerű az a feltételezés, hogy ezek az összefüggések nem pusztán az elemző konstrukciói, hanem magának a nyelvnek a tulajdonságai. A nyelvészet helyzete reménykeltő, ha a kutatási eredmények közt vannak olyanok, melyekről ez elmondható.